

શ્રી સદુપદેશશ્રેણી.

(૩૧ મો સદુપદેશ.)

આરુણઉપનિષદનો અનુવાદ.

“ કયાંથી બન્યાં આ ભુવનો રુપાણાં,
શાથી રહ્યા વિશ્વ જ દેવ તેનાં,
ઈન્દ્રે શી રીતે વસવસાટ કીધો— ”
આ પ્રશ્નના મર્મ જનો ઉકેલો. ૧

પત્ની તથા યજ્ઞની વેદિ સાંધી,
અપત્ન્યાથે ગૃહમેધ શોભ્યો,
આદિત્યનો આ ઉપકાર જાણો,
ઈન્દ્રે પ્રવેશી રસયોગ સાધ્યો. ૨

વાયુતણા બદ્ધભુત વેગથી આ,
કર્માશયોનાં કણ્ઠખિંદુ જામ્યાં,
ઈન્દ્રે ભીંજાવ્યાં રસરેત રેડી,
સૂર્યે તપાવ્યાં મુખ કાઢવાને. ૩

તેવાં કણ્ઠના સહયોગથી આ,
ઢીપી રહ્યાં આ તનુઓ અમારાં,

આદિ ઘડી ત્યાં સુખની જાણ, ૪
છેલ્લી ઘડી દુઃખતણી મન.ય.

(પણ) સ્વાયત્ત છે જ્યાં પુરી આ ગૃહીને,
ત્યાં આદિને અંત સમાન લાસે,
કાં જે સદા સંતત ભાવ જાણે,
જેવા સહસાંશુ પ્રભુ પ્રકાશે. ૫

જ્વયંભુનાં આ વિષ્ણુ રસીલાં,
કણુ બની દેહરૂપે વિરાજ્યાં,
તે મૂલરૂપે પ્રસરાવી જાલ,
વિજ્ઞાનભાવે બહુ રૂપ ધરે. ૬

સૂર્યેન્દુના આ રસયોગ જાણે,
ઊંઘો નહિ સતતર સ્ફુર્તિ લાવે,
કાં જે તમે લાભતાસી પુત્રો,
અગ્નિ યજ્ઞ સોમ પીવા ધસો છો. ૭

આ યોગથી નૂતનભાવ સાધી,
અજગ્ય ને રમ્યપુરી બનાવો,
દેવો સદા જ્યાં તણપે જવાને,
એવા ગઢો આઠ જ ત્યાં જમાવો. ૮

દારો નવેથી નિશળી તમારા,
અધ્યાત્મ રંગો પ્રસરેલ જોળે,
કેન્દ્રે સદા સ્વર્ગ જ લોકો દેખે.
જ્યાં છે રુદા જ્યોતિતણો જ કોથ. ૯

જેને જનો મૃત્યુપુરી ગણે છે,
તેને સદા પ્રભાપુરી બનાવો;
આ પદ્ધતિ ગે.ચર જે ઋષિને,
તેને હૃદે વેદરહસ્ય શોભે. ૧૦

દીર્ઘાયુ કીર્તિ વિલસી રહે છે,
અપત્ય ધારા પ્રસરી રહે છે;
જાજવદ્યમાના હરિણીસમાન,
યશસ્વતી પ્રહાપુરી જણાય. ૧૧.

જ્યાં પોડશી ચંદ્રકલા વિરાજે,
જ્યાં ઈશ શોભે અતિ શુભ રૂપે;
અંધિત્રયી ભેદ સધાવી તેમાં,
દેવાસુરોનાં સ્વરૂપો જણાવે. ૧૨

કિશોરી દેવી મધુગાન સેવી,
પ્રૌઢા બની ઈશ્વરલીન થાતી;
લયામિના તાપથી સર્વ કર્મો,
વિભૂતિરૂપે જગને જણાતાં. ૧૩

રજઃકણો તે વિખરાઈ જાતાં,
ચિદંશુ યોગે ધનભૂત થાતાં;
રહસ્યભાવો સમજ્યા વિના જે,
ઉપાસના સાધનમાં મથે છે, ૧૪

અભાનના ગાઢ પટાન્તરોથી,
ભવાટવીમાં અટવાઈ રહે છે.
ધન્દ્રાગ્નિનાં આ અગણિત કાર્યો,
પ્રકાશ પામ્યાં મુનિ પ્રશ્નિને છે. ૧૫

રહસ્યસ્ફોટ.

ક અને બ્રહ્માંડના ભુવનો શી રીતે જન્મ પામે છે, અને તેનો વિકાસ કેવા ક્રમથી થાય છે તેનું રહસ્ય જાણવનાર પૃથ્વી મુનિને પ્રકાશિત થયેલું એક “ આરણ્ય ઉપનિષદ ” છે, અને તે તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં આવેલું છે. આ ઉપનિષદ ધણા ગૂઢ અર્થથી ભરેલું હોવાથી, અને સંન્યાસીઓને ધણે ભાગે ઉપયોગ-વિનાનું હોવાથી ઉપનિષદ સમુચ્ચયમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું જણાવું નથી; પરંતુ ઉપાસકવર્ગમાં અને મુખ્યત્વે કરી ગૃહમેધી તાત્રિકોમાં તે ઉપનિષદ પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપનિષદનો મર્મ આ કાવ્યમાં ભાગી તુટી વાણીમાં પ્રકટ કરવા યતન કર્યો છે.

આરણ્યક ગ્રંથના મુખ્યાધિકારી વર્તીઓ છે, અને તેમાં પણ પત્નીસહિત અગ્નિનું યજન કરવાનું જે આશ્રમમાં વિધાન છે તેવા ગૃહસ્થાશ્રમી દંપતીઓ અગ્નિઉપાસનાના વિશિષ્ટાધિકારી છે. આવા દંપતીઓ—પછી તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં હોય કે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં હોય,—આજ અગ્નિનું ચયન કરે છે અને તે ચયન કરવામાં આવેલા અગ્નિરૂપ પ્રતીકમાં આંતર અગ્નિનું આધાન કરી ઉપાસના સાધે છે. આવા ધણા પ્રકારના અગ્નિના ચયનો આરણ્યકમાં વર્ણવ્યા છે જેવા કે નાચિકેત અગ્નિચયન, સાવિત્ર અગ્નિચયન. આ ઉપનિષદ આરણ્યકેતુક અગ્નિચયનને લગતું છે. આ અગ્નિને આરણ્યકેતુક નામ જે કારણથી આપવામાં આવે છે. (૧) અરણ્ય અને કેતુ નામના ઋષિઓથી તે અગ્નિ યજ્ઞયેન્નો હોવાથી આરણ્યકેતુક નામનો અગ્નિ કહેવાય છે. (૨) વળી અરણ્ય છે કેતુ અર્થાત્ નિશાન જેનું એવો સૂર્યાગ્નિ અથવા વૈદ્યુતાગ્નિ આરણ્યકેતુક અગ્નિ ગણાય છે. અગ્નિરૂપ દેવતાત્ત્વ જે જે સ્થાનમાં અભિવ્યક્ત થાય છે તે તે સ્થાનઉપરથી સિન્ન નામ ધારણ કરે છે. પાતાલમાં રહેલા અગ્નિને કાલાગ્નિ કહે છે; પૃથ્વીમાં રહેલા અગ્નિને પાર્થિવાગ્નિ કહે છે; જલમાં રહેલા અગ્નિને વાડવાગ્નિ કહે છે, મધ્ય લોકમાં રહેલા અગ્નિને વૈદ્યુતાગ્નિ કહે છે, અને સ્વર્લોકમાં રહેલા અગ્નિને સૂર્યાગ્નિ કહે છે. આ પ્રકારના પાંચ અગ્નિપૈકી ગમે તે બધા અગ્નિને

પ્રતીકરૂપે લઈ તેનું ગુરુદ્વારા આંતરહૃદયાદિ સ્થાનમાં આધાન કરી ઉપાસના કરવાની પદ્ધતિ હોય છે. તેમાં આરુણકેતુક અગ્નિનાં બાહ્ય ચયન પૃથ્વીમાંથી કોઈ વદ્મીક અથવા રાફડાની પોચી માટી લઈ ખાડો ખોદી વેદિ બનાવી તેમાં જલભરી કમલપત્રનું આધાન કરી તે ઉપર ૭૨૦ છંદકા જલતત્ત્વની કદબી ગોઠવવી અને તેમાં સૂર્યાગ્નિનું આવાહન કરી તે ઉપર કમલનાં પત્રોનું અવ્યવહાર કરી આંતર ઉપાસના દંપતીઓએ સાધવાની હોય છે. સૂર્યાગ્નિ મધ્ય લોકમાં પ્રવેશ પામી પર્જન્યમાં વિદ્યુદ્ભાવે પ્રવિષ્ટ થઈ જલ-સહિત પૃથ્વીમાં પ્રસરે છે. અને તેનું પ્રસરણ એક વર્ષમાં ૭૨૦ અહોરાત્રદાન થાય છે અને તેથી વેદિની છંદકા ૭૨૦ કદબામાં આવી છે. કમલને સૂર્યાગ્નિ ખીલાવે છે, અને પ્રજ્વાલિમદ્રા શક્તિનું કમલ બાહ્ય ચિહ્ન છે. તેથી કમલદલ કમલનાલ કમલકર્ણિકા કદ્યાદિ કમલના સધળા અવયવાનો ઉપયોગ આ બાહ્ય અગ્નિચયનમાં થાય છે. આ આરુણકેતુક અગ્નિનું આધાન કર્યા પછી તેનું અંતઃપ્રાન કરી ઉપાસના સિદ્ધ થતાં જે રહસ્ય ઉપાસકને ગોચર થાય છે તેનો ઉલ્લેખ આ ઉપનિષદમાં છે.

જેવો સૂર્યાગ્નિ આરુણકેતુક બ્રહ્માંડમાં છે તેવો પિંડમાં “રકતકેતુ” નામના તત્ત્વમાં રહે છે. આ તત્ત્વનો રહેટ ઉપનિષદમાં ગુરુગમ્ય રાખ્યો છે, અને તેથી તેને વ્યક્ત કરવાનું સાહસ આ અનુવાદકાર વહોરવા માગતો નથી.

પ્રથમ શ્લોકમાં પિંડ અને બ્રહ્માંડનાં ભુવનો કલા અને તત્ત્વ-રૂપ માર્ગને ઝોળાંગી શી રીતે બનવા પામ્યાં અને તેમાં વિશ્વેદેવા અર્થાત્ તેત્રીસ કોટિ અથવા તેત્રીસ વર્ગના દેવો શી રીતે પ્રવેશ પામ્યાં અને ઇન્દ્ર અર્થાત્ અંતર્યામી પરમેશ્વર તેમાં અધિષ્ઠાતા શી રીતે બન્યાં—એ પ્રશ્નખીજ છે. આ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરી પરમાત્મા જેવાને તેવા અવિકારભાવે તેમાં પ્રવેશ પામી રહ્યા છે—એ સધળા ઉપનિષદોનો આદ્યોષ છે, અને તેનો આ પ્રશ્નખીજમાં અનુવાદ છે. જે પિંડમાં રહ્યા તે જીવ કહેવાયા જે બ્રહ્માંડમાં રહ્યા તે ઈશ કહેવાયા, પરંતુ ચિદાત્મારૂપે એક જ તત્ત્વ આ ભુવનોમાં વિલસી રહ્યું છે તે સૂચવવા પ્રશ્નનું ઉત્થાન છે.

બાકીના શ્લોકોમાં આ પ્રશ્નોના ઉત્તર ગુથ્યા છે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકમાં પુરુષ-પ્રકૃતિનો-શિવશક્તિનો-અથવા આદ્ય જ્ઞાપતીનો યોગ ગૃહમેધરૂપે વર્ણવ્યો છે, અને તેના ફલરૂપે પ્રજાનો ઉદ્ભવ જણાવ્યો છે. આ ગૃહમેધમાં ભગવાન સૂર્ય પ્રસવિતા અથવા ઉપકારક થાય છે, કેમકે તેના તેજોઅગ્નિએ અકરણ તત્ત્વો સકરણ ભાવને પાસી ખનિજ ભુવનને, વનરૂપિ ભુવન અથવા મંડળને, પ્રાણીભુવનને, દેવભુવનને, તથા ઈશ્વરભુવનને ધરે છે. અંતર્યામી ઈશ્વર અથવા ઇન્દ્ર તે અચેતન જાણતાં અણુઓમાં (કલામાં) ચિદ્રસ રેડી તેને ઘટક તત્ત્વરૂપ બનાવે છે; હિરણ્યગર્ભ-સૂત્રાત્મા વાયુ તે તત્ત્વમાંથી ભુવન રચનાર ઘટકાયક અણુઓને (Cells) ભેગાં કરે છે અને પ્રતિકુલ અણુઓને નિર્ગળાં રાખે છે, અને વિરાડાત્મા-સૂર્યમંડળના અભિમાની દેવ તે ઘટકાયક અણુઓને એક અધિષ્ઠાતાના તાબામાં મૂકી ભુવન અથવા તત્ત્વોને રચી દેખાડે છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્ર, વાયુ, સૂર્ય (અગ્નિ) અથવા ઈશ્વર, હિરણ્યગર્ભ, વિરાટ અથવા રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા-કલા, તત્ત્વ અને ભુવનોનો યોગ સાધી તત્ત્વો અભિવ્યક્ત કરે છે. આ દંપતીદ્વારા સધાતો અદ્ભુત રસયોગ ઇન્દ્ર જાણે છે અને સામાન્ય જીવો નિમિ-તોને ભેગાં થવા રૂપ ચેષ્ટામાં પશુપતિવિના કંઈ પણ ગંભીરભાવ બેસતા નથી, અને તેથી શરીરની ઉત્પત્તિ એટલે પ્રજાનો જન્મ મુખ્યત્વે સાધન, અને તેનો નાશ અથવા દેહનો વિલય એ મુખ્યત્વે નિવાન માને છે. પિંડના અને બ્રહ્માંડના ઉદયમાં એક જ પ્રકારની પદ્ધતિ પ્રવર્તે છે તે પ્રતિ ખાસ વાચકનું લક્ષ ખેંચવામાં આવે છે.

પાંચમા શ્લોકમાં સામાન્ય જનોનું દેહારંભ અને દેહવિલય-સંબંધમાં સુખદુઃખની ભાવનાનું મંતવ્ય બોધ્યું છે એમ જણાવ્યું છે. જેમને આ દેહપુરી સ્વાધીન છે તેમને આદિ અને અંત સરખા અનુભવાય છે. જેમ અખંડિત પ્રકાશવળા સૂર્યને વાસ્તવ ઉદય અને અસ્ત નથી પણ આપણી દૃષ્ટિના આવરણવડે તેના ઉદય અસ્ત જણાય છે, તેમ દેહના અધિષ્ઠાતાનો સંતતભાવ જેમને સમજાયો છે તેમને દેહનો આદિ તથા અંત ભ્રમરૂપ છે એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે.

છઠ્ઠા શ્લોકમાં દેહના અધિકાતાના સતતભાવને બાળુ ઉપર રાખી દેહ પોતે જ ચિદ્રશ્મિના માત્ર પ્રતીભાવ છે એમ વર્ણવ્યું છે. જેમ જલ પોતે પ્રવાહી છતાં પરપોટાંરૂપ આકૃતિ, ધારણ કરે છે તેમ બ્રહ્મતત્ત્વનાં ચિન્મય કિરણો ધનિભાવ પામી દેહાકાર બને છે. તેમજાંજાં કેટલાંક વિજ્ઞાનરૂપે મર્મવ્યુદ્ધાર પ્રકટ થાય છે, અને બીજાં વિજ્ઞેયરૂપે અર્થાત્ દેહના ભૂતિક કણરૂપે જણાય છે.

સાતમા શ્લોકમાં આરણ્યકેતુક અગ્નિ અને સોમરસનું રહસ્ય પ્રતિ નજર નાંખવા ભારતવાસીઓને પ્રયોધ છે, કેમકે તેઓ અગ્નિ અને ઇન્દુની બાહ્ય પૂજન કરવામાં ધણા અગ્રહી જણાય છે.

આઠમાથી યૌદ્ધમા શ્લોક સુધીમાં અગ્નિ તથા ઇન્દુની ઉપાસનાવડે દંપતીઓ આ મૃત્યુપુરીરૂપે ગણાતા શરીરને બ્રહ્મપુરીરૂપે શી રીતે બનાવે છે તેનાં રહસ્યો સ્પષ્ટરાવવા યત્ન કર્યો છે. આ નવીકરણવડે આ દેહ અયોધ્યા અથવા અપરાજિતા નામની પુરીરૂપે બને છે. શ્રીચક્ર નામના પ્રતીકમાં જે આઠ ચક્રો અથવા મઠો જણાવવામાં આવે છે, તથા નવદ્વાર ખતાવવામાં આવે છે તેનો દેહમાં અધ્વારોપ કરી ઉપાસના સાધવાનો પ્રકાર છે. આ ઉપાસનાની સવિસ્તર પદ્ધતિ ગુરુગમ્ય રાખી છે.

દશમા અને અગીઆરમા શ્લોકમાં આ ઉપાસનાનું લૈકિક ફલ વર્ણવ્યું છે, અને બાર અને તેરમા શ્લોકમાં અલૈકિક ફલનો પ્રસ્તાવ છે. ચંદ્રની પંદર કલાને સિદ્ધ કરી અખંડ નૃતનતા આપનારી સાદા નામની અથવા ષોડશી નામની અમૃતરૂપ ચંદ્રકલા છે જેના યોગથી બાહ્ય ચંદ્રમા ક્ષય પામતા છતાં નષ્ટવત્ ધારી વૃદ્ધિ પામે છે, તે કલાનું બ્રહ્મપુરીમાં સ્થાન, તે કલાયુક્ત સદાશિવનું સ્વરૂપ (સોમ=ઉમયા સહિત=શિવ), બ્રહ્મ, વિષ્ણુ અને રુદ્ર ત્રિયોગી ભેદ કરવાની કુચી, દેવ અને અસુરોના વાસ્તવ સ્વરૂપની સમજણ, અને સમુદ્રમથનમાંથી પ્રકટ થતા અમૃતરસ અથવા સોમરસનું રહસ્ય, કુંડલિની શક્તિનું કુમારીપણું અને તેનું વાગ્મય્ય કૂટમાં મધુગુંજન અથવા અનાહત ધ્વનિયોગ, તે શક્તિનું પ્રેરણાવ પતિવ્રતાપણું અને સોષુમ્ન્ય માત્રે તેનું ઊધ્વગમન કરાવી પતિનો યોગ સાધી જામરસ્ય પ્રકટ કરવાની પદ્ધતિ, તે સામરસ્યના પ્રભાવથી

સર્વ ક્ષેષ અને કર્મશયનું ભરમીભૂત થવું, તે ભરમભાષી, પુન-
સ્થાન થતાં સદાશિવ તત્ત્વનાં કિરણોનો પ્રવેશ થતાં, રજઃકણોનું
પુનર્જીવન, નવીન આણુઓનો આવિર્ભાવ, અને મુક્ત પુરુષનું
અદ્ભુત અર્થ-પ્રત્યાદિ ક્રમની શુંચણી કરી છે.

ઉપાસનાના રહસ્યને જાણ્યા વિના ક્રિયા કરનારને વધારે
અધાર અથવા અજ્ઞાન મળે છે એવું ચૌદમા શ્લોકમાં જણાવી,
પંદરમા શ્લોકમાં ધૃત્તિ નામના ઋષિને આ દિવ્યબોધ થયાનું જણાવી
ઉપનિષદ સમાપ્ત થાય છે.

નર્મદાશંકર દે. મહેતા.

॥ ૐ શ્રી ॥

આપણા સ્ત્રીવર્ગની લક્ષ્યભૂમિકાઓ.*

નમોમિ યામિનીનાથ લેખાલંકૃતકુન્તલામ્ ।

મહાર્ગો ભવસંતાપવિદારણસુધાનદીમ્ ॥

ભાવાર્થ:—ચંદ્રશેખરશ્રી શોભાવાળા કેશપાશવાળા અને સંસાર-તાપને નિવારવાને સમર્થ અમૃત નદીરૂપ ભગવતી ભવાનીને નમસ્કાર કરું છું.

વર્મશીલ ભગિનીઓ!

શ્રેય:સાધકવર્ગના પરમ હિતચિંતક પુરુષવરતરૂથી “સહચરી સંમેલન” ની પત્રિકા મારા ઉપર આવી ત્યારે મને વિચાર સ્પુર્થો કે શ્રેય:સાધકઅધિકારીવર્ગની સ્ત્રીઓએ વર્તમાનકાલમાં કઈ દિશાએ પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની છે તે વિષયઉપર તે વર્ગ કદાચ મીમાંસા કરશે. સ્ત્રીવર્ગના કદયાણુ કરવાના આવેશવાળા આ જમાનામાં સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અને સમાજનું કલ્યાણ સાધવાના ઘણા ઉપાયો શ્રેય:સાધકઅધિકારીવર્ગની બહારના મનુષ્યો યથા શક્તિ સાધે છે. “વનિતાવિશ્રામ”, “ત્રિધવાવિશ્રામ”, “મહિલા પરિષદ” “સેવાસદન” “લેડીઓની ક્લબ” ઇત્યાદિ ઘણી સંસ્થાઓ સ્ત્રીવર્ગની ઉન્નતિ સાધવા પ્રયત્ન કરી રહેલી છે, તે આ “સહચરીસંમેલન” કઈ દિશાએ પોતાનું વહાણ ચલાવવા માંગે છે તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક ઉભો થશે.

તમારા સંમેલનની પત્રિકામાં તમારું કલ્યાણ સમાગમ, ઉપદેશ અને દૃષ્ટાન્ત એ ત્રણ પ્રકારથી સાધી શકાય એમ છે એવો ઉત્કલેષ છે, અને તે પ્રકારપૈકી વ્યવહારઉપાધિને લઈ હું સમાગમવડે,

* ‘શ્રી સહચરીસંમેલન’ નામના શ્રેયસસાધકવર્ગના સ્ત્રીવર્ગના ઉત્સવનિમિત્ત આ લેખ લખવામાં આવ્યો હતો.

અને ભિન્ન જાતિનો હેઠ ઇષ્ટાંતવડે તમને તમારા રહ્યાણમાર્ગની શોધમાં ઉપકારક થઇ શકું તેમ નથી. તોપણ આ મંડલ શ્રીશ્રેયઃ સાધકઅધિકારીવર્ગની સીએનું હોવાથી અને તેથી તે વર્ગના પુરુષવર્ગસાથે તેમનો ધર્મભગિની અને ધર્મબંધુનો પવિત્ર સંબંધ હોવાથી હું કંઇક ઉપદેશનાં વચનો કહું તો તે અનુચિત નહિ ગણાય. હું તમોને વડીલ ધર્મબંધુ છું તેથી ઉપદેશ આપવા હકદાર છું એવા ભાવથી તમારાં સિદ્ધ વચનો કહેતો નથી, કેમ કે કુન્દ્ર, વાયુ અને અગ્નિ નામના મોટા દેવોના જાનગણને માની વચનાં "ઉમા હૈમવતી" એ ગાળી નાંખ્યાની કેનોપનિપદની આખ્યાયિકા તમારામાંના કેટલાંકની જાણબહાર નહિ હોય. યાન કરતાં પણ અધિક જ્ઞાનનારવવાળી બહેનો આ મંડલમાં હશે અને તેઓ તમારી જાતિના અંગત પ્રાનોનો વિશેષ જુલાસો કરી શકશે. મારે તો બંધુભાવે તમારે શ્રેયઃસાધકવર્ગના લક્ષ્યખિન્નથી ખસ્યાવિના કયાં આદર્શો અથવા ઉચ્ચચાહો સિદ્ધ કરવાના છે, તે સંબંધમાં જે જોઈએ કહેવાના છે.

આમણા સમાજમાં સનાતન પ્રહારુ અથવા સદિક ધર્મને અનુસાર વ્યવસ્થા સંસારની ચાલે છે, તે સમાજમાં જ્યાં સુધી આપણે છીએ ત્યાં સુધી તે ધર્મના આદિ સૂત્રકારો, અને તે ધર્મનું ઉપબૃંહણ કરનાર ઋષિમુનિએ તથા આપણા શ્રેયઃસાધકઅધિકારિ-વર્ગના સ્થાપક આપણા સદ્ગુરુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીવડે સ્થપાયેલી પ્રણાલિકા અથવા શિષ્ટમર્ગનો ત્યાગ કરી લોકહિત કરવાના મિશ્ન આવેશમાં તજાઇ તમારે ગૃહસંસ્થા તથા સમાજસંસ્થાના ચાલક સૂત્રકારો થવાની અગત્ય નથી. તમે જે ગૃહસંસ્થા સુધારશો તે પ્રહારની સમાજસંસ્થા સ્વતઃ સુધર્યા વિના નહિ રહે. આ ઉપરથી મારો કહેવાનો હેતુ એવો નથી કે તમારે આખો દિવસ અને રાત્રિ બુંધે તાણી ગૃહબહાર શું થાય છે તે જોવું નહિ તમારે વિદ્યા અને કલાની પ્રાપ્તિ સાર આ વિશ્વમાં બહુ જોવા જાણવાનું છે, અને તે મુસલમાનધર્મની પડદાપદ્ધતિથી મળી શકે તેમ નથી; તે સાથે ખ્રીસ્તીધર્મની પુરુષવર્ગસાથેની સમાનભાવની દરીકાથી મેળવવાનું નથી, એક પદ્ધતિથી સ્ત્રીવર્ગનું શારીરિક અને માનસિક શોષણ (atrophy) થાય છે ત્યારે બીજી પદ્ધ-

તિથી તેમનું શારીરિક અને માનસિક અતિશય (Nyper trophy) થાય છે. શોષણ અને અતિશય અને નિરામયતાનાં વિરોધી છે. નિરામય શરીર અને મનમાં અણુષ્ટતું શોષણ નથી, તેમ અણુ-ષ્ટતો અતિશય નથી. સમખલથી શરીર અને મન ફળવાય છે ત્યારે વાસ્તવ આરોગ્ય ગણાય છે. આપણા પૈદ્ધિક ધર્મમાં સ્ત્રીઓને મુસલમાન ધર્મની પેઠે સર્વાંશ પરાયત રાખી નથી, તેમ ખ્રીસ્તી ધર્મની પેઠે સર્વાંશ સ્વાતંત્ર્યવાળી રાખી નથી. પરંતુ તેમને પુરુષ-વર્ગ સાથે ધર્મનું સહયરણ રાખ્યું છે; ગૃહતંત્રમાં તેમને અધિષ્ટાત્રી પદ આપ્યું છે; અને સમાજતંત્રમાં અને રાજ્યતંત્રમાં તેમને પુરુષમતિને અનુસરવાનું સૂચવ્યું છે. પુરુષવર્ગ અને સ્ત્રીવર્ગને પરસ્પર સમાગમમાં આવવાના પ્રસંગોની પણ આપણા શિષ્ટજનોએ મર્યાદા સ્થાપી છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસના પણ પૂર્વ સમયમાં થયેલા ભાષ્ય કવિએ શ્રી રામચંદ્રજી વનવાસ જવા નીકળ્યા ત્યારે સીતાનું અવગૃહન તેમણે કાઢી નાખ્યું અને પ્રજાજનસમક્ષ સીતા દેવીને ઉભાં રાખી આ પ્રકારનું કહેતાં વર્ણવ્યા છે:—

નિર્દોષ દૃશ્યા હિ ભવન્તિ નાર્યો ।

યજ્ઞે વિવાહ વ્યસને વા વનેવા ॥

યજ્ઞમાં, વિવાહમાં, આપત્તિના પ્રસંગમાં અને વનમાં નિર્દોષ-ભાવથી સ્ત્રીઓનું અવલોકન કરવામાં પ્રતિબંધ નથી.

આ શિષ્ટ મર્યાદાનું અતિક્રમણ શ્રેયઃસાધકવર્ગની સ્ત્રીઓએ કરવાનું નથી, કેમકે તે અતિક્રમણ કરનાર સ્ત્રીવર્ગને પોતાના શીલ-રક્ષણમાં ઘણાં હાનિ અનુભવી પુરુષોએ જાણ્યો છે, અને તમારા વર્ગની જે પુરંદ્રીઓ છે તેમને આ મુદ્દો અજાણ્યો નહિ હોય તેથી “સહયરીમંડલ” ની પ્રથમ પ્રતિષ્ઠા એ રાખશે કે આપણે અયઃસાધકઅધિકારીવર્ગની સ્થાપિત શિષ્ટ મર્યાદાનું અનિક્રમણ કરી લોકહિત સાધવા દોડવું નહિ, તેમ સમાજની સ્વયંસેવિકાઓ થવાની આપણે અગત્ય નથી. જેમનો ધર્મ જૂદા પ્રકારનો છે તેઓ ભલે તે તે ધર્મની સ્થાપિત મર્યાદાનુસાર તેવી જનહિતકર પ્રવૃત્તિઓ કરે, પણ તેમનું અનુકરણ કરવાની આપણે કંઈ જરૂર નથી. પરંતુ ધર્મની સ્ત્રીઓ સાથે મળવામાં પ્રતિબંધ નથી, પણ તેમના તરફથી

લેવા યોગ્ય સ્ત્રીજાતિને ઉચિત ગુણોનું જ ગ્રહણ કરશે, અને સ્વધર્મના પિતા અને બંધુઓ જેમની શિષ્ટતા જાણીતી હોય તેમના વિના કોઇપણ પુરુષવર્ગ સાથે નિષ્પ્રયોજન સંબંધમાં આવશે નહિ.

મર્યાદાપાલનની આ સાવધાનતાને તમને પ્રભોધ કરવાની વસ્તુનાઃ અગ્રય જ છે કારણ કે, તમામાં તેવી સાવધાનતા સ્વયંસિદ્ધ ગુણરૂપ છે. કારણ કે તમારા આદર્શો “શ્રી ભામિની-ભૂષણના” મંથાનુસાર રચાયેલાં છે. તો પણ તમારામાંનાં કેટલાંક સંસારનાં બીજઅનુભવી હોય અથવા જેઓ હજી કુમારિકા પદે હોય તેમને આ સાવધાનતાનું સત્ત્વ કંઈસ્થ રાખવા પ્રભોધું છું.

આપણા ધર્મમાં સ્ત્રીવર્ગની અવસ્થા અને અનુભવને લક્ષ્યમાં રાખી ચાર આશ્રમભૂમિકાઓ રચાયેલી છે. જેમ પુરુષવર્ગમાં બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વની અને સંન્યાસી-એવા ચાર આશ્રમ છે, તેમ સ્ત્રીવર્ગને પણ તેવી ચાર ભૂમિકાઓ છે. કુમારિકા બ્રહ્મચર્ય પાળનાર બટુજેવી છે. તેણે લૌકિક તથા અલૌકિક વિદ્યા અને કલાના સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવાના છે. આ સંસ્કારો કુમારિકાની અવસ્થામાં બીજરૂપે સ્થપાયા હોય છે તો જ ગૃહિણીઅવસ્થામાં અંકુરિત થઈ પલ્લવિત થાય છે. જેમ કુમારને ઉપનયન સંસ્કાર છે, તેમ કુમારિકાને પિનાક સંસ્કાર છે. જેમ કુમારને ઉપનયનસંસ્કારપછી વેતાનયનાદિ સિદ્ધ કર્યા પછી સમાવર્તન છે, તેમ વિવાહસંસ્કારપછી નવ વધુને વિદ્યા વિનય અને ગૃહતંત્રની કુશલતા મેળવવાની હોય છે, અને ત્યાર પછી સંસારનો આરંભ છે. આથી વિવાહસંસ્કાર બાર તેર વર્ષે આ જમાનામાં થાય તોપણ વધુપદને ઉચિત વિદ્યા-વિનય મેળવવા તેણે ચાર પાંચ વર્ષ માતાની દેખરેખનીચે ગાળવા જોઈએ. આ સમયમાં પિતાના અને પતિના ધરના બ્રહ્માચારોનો વિનિમય કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પતિના હૃદયની દુરસ્થ છતાં અધિષ્ટાત્રી બને છે, અને ત્યાર પછી તે ગૃહિણીપદને યોગ્ય બને છે.

સ્ત્રીવર્ગનો બીજો આશ્રમ ગૃહિણીપદથી આરંભ પામે છે. ત્યાંથી પતિસાથે તેના સહધર્માચરણનો આરંભ થાય છે. જુના કાલમાં અગ્નિહોત્રમાં સહધર્માચરણનો આરંભ થતો અને મરણ-

પર્યંત તે ધર્માચરણ ચાલતું હતું, અને જે અગ્નિદેવની ઉપાસના આમરણાંત કરવામાં આવી તે દેવના ભૌતિક પ્રતીક એટલે પ્રત્યક્ષ અગ્નિવડે અત્યેષ્ટ થતી હતી. આ કાલમાં તેવા અગ્નિહોત્રનો લોપ થયો છે, પરંતુ તેને સ્થાને સ્માત્ ધર્માચરણો અને પૌરાણિક પૂજનપદ્ધતિઓ પ્રવિષ્ટ થઈ છે, અને અધિકારનો વિચાર કર્યા વિનાની તે પદ્ધતિઓ ધણે પ્રસંગે અપધર્મરૂપ પણ બની ગઈ છે. તેની વિશુદ્ધિ શ્રેયઃસાધકઅધિકારી વર્ગમાં શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા સારી રીતે થયેલી છે, અને તેથી આ જમાનાનો ગૃહમેધ શી રીતે સાધવો તેની યોજના શ્રીભામિની-બ્રૂપણુ આદિ ગ્રંથોમાં સારી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે. તેથી તમારી જાણેલી વાતને પુનઃ જણાવવા હું પ્રયત્ન કરતો નથી. પરંતુ ગૃહિણીપદે સ્થિત થયેલી ધર્મભામિની-ઓને મારે જે આંતર ભુમિકાતરફ લક્ષ કરાવવાની અગત્ય છે. ગૃહિણી જે પ્રકારની હોઈ શકે છે:- (૧) ભાર્યા અને (૨) જાયા.

મનુષ્યોને મેળવવા યોગ્ય ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થમાં અર્થ અને કામને સાધવામાં સહચરણ કરનારી પત્ની ભાર્યા ગણાય છે કેમકે તે **મર્તુ યોગ્યા**- એટલે ભરણ પોષણ કરવા યોગ્ય એટલા સંકુચિત અર્થને વહા કરનારી છે. ગૃહતંત્રની અધિષ્ઠાત્રી બની પતિના અર્થકામને કુશલતાથી સાધનારી સ્ત્રી **ગૃહિણી સચિવઃ સસ્રી મિથઃ પ્રિય શિષ્યા લલિતે કલાવિદ્યૌ** એ કાવ્યપંક્તિનુસાર વાસ્તવ ગૃહિણી, સલાહ આપવાની, મિત્રરૂપ અને લલિત કલાઓમાં પતિની પ્રિય શિષ્યા બનવાની માનનીય પ્રતિજ્ઞાને મેળવે છે, અને તેવી સ્ત્રી ભાર્યા થવા યોગ્ય છે, નહિ તો “પરધ્યાને પામવાનો” પતિનો અને “જળ્યાને જીવાડવાનો” સ્ત્રીનો વ્યવહાર દંપતીઓના બાહ્ય ગૌણ ધર્માચાર છે. તેવા દંપતીઓમાં દંપત્યનું રહસ્ય નથી; તેમનું ધર્માચરણ ઉપાસના-વિનાનું છે, અને તેથી તેઓ માત્ર દેહ યોગગણાં, પરંતુ માનસ અને અધ્યાત્મયોગવિનાના દેખાવા માત્ર જોડાનો દેહયોગ પણ સુધારવાની અગત્ય છે, અને તે કાર્ય આ તમે પૈકી જેઓ વિચક્ષણુ હોય તેમણે ધણી બહેનોના ગૃહસ્થાસારને સુધારવાં પ્રયત્ન કરે છે. આ સુધારણાની દિશા શ્રી ભામિની બ્રૂપણુમાં અગ્રણી પાત્રોએ

તમને ખતાવેલી છે, અને તે દિશાનું તમારા સારા સમાગમનો અને દૃષ્ટાન્તનો લાભ આપી ઇતર સ્ત્રીઓને તમારે જ્ઞાન કરાવવાનું છે. ધણા સંસાર હજી શ્રી ભામિની બુધણના પ્રથમાલંકારમાં આપેલા નિકૃષ્ટ અને મધ્યમાધિકારી પાત્રોના જેવા છે; અને ધણી ઓછી સ્ત્રીઓને વસ્તુતઃ ભાર્યાધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. આથી એમ સમજશો નહિ કે આવા જોડાંથી રચાયેલો આપણો સમાજ હલકી પ્રતનો છે, અને તેથી છટ છટ કરી આપણી પોતાની નિકૃષ્ટતાની નિંદામાં ડૂબશો નહિ, તેમ પરધર્મીઓના સંસારની રત્નિ કરવા એકદમ તૈયાર થશો નહિ. અમો શ્રેયઃસાધક-અધિકારીવર્ગના કેટલાક પુરુષોને તે મંડળબહારના અને પર-ધર્મીઓના મૃદુસંસાર જોવાના ધણા પ્રસંગો મળ્યા છે, અને અમને જણાયું છે કે કેળવાયેલાં ગણાતાં તે જોડામાં માત્ર બહારની ટાપટીપ અને મધુર વાણીવિના ઘણે ભાગે કંઈ સત્ય હોતું નથી. ગામડાંની કણબણ પોતાના ધણીને ધમધમાવી દયાવી પોતાના ઘરને ચલાવતી હોય, તોપણ તેને પોતાના દૈહિક શીલનું જે અભિમાન અને ખુમારી હોય છે તેમાંનું આ કેળવાયેલાં કહેવાતાં જોડામાં કંઈ હોતું નથી. તેમને સંસાર કદલીગભજેવો પાણીનો ભરેલો પણ સારવિનાનો હોય છે; અને તેની સરખામણીમાં અભણ પણ દુનિઆની નીતિને ચુસ્તપણે વજગી રહેનાર આપણાં કેવલ “દેહયોગી” જોડાં પણ પ્રશસ્ય હોય છે. તેમનામાં કેટલાક નીતિ-રીતિના ગુણો ધણા સુદૃઢ હોય છે, પરંતુ તેમનામાં મૃદુતા અને રસિકતા હોતી નથી, તેથી તેમના સંસારમાં તમને ખડાજીક જણાય છે. તેવાં જોડાંને સુધારવાનો અવકાશ છે, અને તે જોડાંની સ્ત્રીઓ સમાગમબલથી ભાર્યાપદઉપર આવી રહે છે. ઇતર કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ આડંબરમાં રહે છે અને ભાર્યાપદે આવી શકતી નથી, પરંતુ વામા જ વસ્તુતઃ રહે છે. આ કહેવાની મતલબ એવી નથી કે નવા જમાનામાં કેળવાયેલી શ્રેયઃસાધકઅધિકારી-વર્ગબહારની તેમ પરધર્મની સ્ત્રીઓ શિથિલ નીતિ બંધનવાળી હોય છે. તેઓમાં ધણી સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ નીતિ રીતિવાળી હોય છે, અને દક્ષતા, ચપલતા આદિ ગુણો તેમનામાં ઉંચા પ્રકારના હોય છે. મારા કહેવાનો સાર એટલો જ છે કે તે સ્ત્રીવર્ગની બાહ્ય ટાપટીપથી જ તેમના સંસાર સારા હોય છે, અને આપણી અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ ખોટી

છે—એવા અનુમાનઉપર કાંઈ જશો નહિ. આ “અણુધડ” પણ આરસનો પહાણુ સમાગમબલથી ઘસાય છે, પણ આડંબરવાળો કાળો પાપાણુ દોરકું કાપે પણ પોતે જેમ ઘસાતો નથી તેમ સમાગમબલથી સુધરતો નથી.

આપણી અણુધડ સ્ત્રીઓમાં પણ—“માટીનું કંઈ હાંફું છે કે બદલાય”—એવી ભાવના દટ હોય છે. અને તેથી પતિને અનુકૂળ બનવાનો અથવા પતિને પોતાના સારા નિશ્ચયને અનુકૂળ કરવાનો તેમનો નીતિનો વેગ સંસારને કંઈક સારવાળો બનાવ્યા વિના રહેતો નથી. જે સમાજમાં વૃત્તિનું અણુધટનું સ્વાતંત્ર્ય છે, અને લગ્ન માત્ર ઐહિક સુખનો જ કરાર છે, પણ સંસારચક્રમાં ફરતાં સ્ત્રીપુરુષોનો ધર્મમય આમરણાન્ત સંબંધ છે એવું મનાયું નથી તે સમાજમાં પતિપત્નીના માનસ અને અધ્યાત્મજીવનના વાંકાચુકા ખુણા ઘસાઈ બંધ બેસતા થતા નથી, કેમકે છટકવાની એટલે ઐહિક સંબંધ ત્રોડવાની તેમને છૂટ છે. આપણા ધર્મતંત્રમાં આવી છૂટ નથી. અને તેથી તે વાંકાચુકા ખુણા ઘસાઈ કાળે કરી બંધબેસતા થાય છે, અને સંસારની વહેલ અટકી પડતી નથી.

પરંતુ લગ્નબંધવસ્થા આપણા સમાજની પ્રાચીન ધર્મસૂત્રને અનુસાર જે રચવામાં આવે તો આપણો સમાજ પણ અણુધડ દેહયોગવાળા જોડાવાળો થતાં અટકી શકે એમ છે. તેથી જેઓ આ મંડલમાં પુરંદ્રીઓ હોય અને જેમનામાં વાસ્તવ ભાર્યાપદ શોભતું હોય તેમણે આપણા પ્રાચીન ધર્મસૂત્રકારોના ગ્રંથો અવલોકી કંઈ યોગ્યતા વરકન્યામાં જોવાની ખાસ અગત્ય છે, તે પ્રતિ લક્ષ આપશે, અને વરકન્યાની લક્ષણમીમાંસા કરી, તેમના પોતાના મન અને ચહુના નિર્દોષ રાખના અનુસંધાનને જોઈ સંવનનસમય સધાવી તેમના પુત્રના અને પુત્રીઓના લગ્નની યોજનાઓ કરશે તો શ્રેયઃસાધકવર્ગની સ્ત્રીઓએ એક સર્વોત્તમ જનહિતકર કાર્ય કયું એમ મનાશે. માટે તમે પૈકી જેઓ વિદુષીઓ છો તેમણે આપણા પ્રાચીન ધર્મસૂત્ર અને કામસૂત્રના વિવાહનાં કન્યાધિકરણ અને ભાર્યાધિકરણનાં પ્રકરણો છે તેનો અભ્યાસ કરી તમારાથી ઓછું જાણનારી બહેનોને ઉપદેશ અથવા

લેખદ્વારાના જાગૃત કરશે. તમારા પતિદ્વારા આ અંગેતરફ નજર નાંખશે. તો તેમાં તમને આ સમાજસુધારણાનું ઘણું સાહિત્ય મળી આવશે. આ ગૃહતંત્રને મૂલમાંથી સુધારવાનો ઉપદેશ અમો પુરુષોના અધિકારબહારનો છે અને તે તમારો પોતાનો અંગત સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિનો વિષય છે માટે તમે જ તે ઉપયોગી વિષયનું ચિંતન કરી તમારી સહચરીઓમાં જ્ઞાન પ્રસાર કરવા વિનવું છું.

ભાર્યાપદમાં રિચન ગૃહિણીઓએ વિદ્યાઉપરાંત કલાજ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય છે. તે વિના તેમનો સંસાર મે.જે., અને મોઝાવિનાનો રહે છે. આ કલાઓમાં પણ આપણી પ્રાચીન સ્ત્રીઓએ ઘણું કર્યું છે. ભરવા ગુથવા વિગેરેની કેટલીક ઉપયોગી ગૃહકલાઓ, અને કાવ્ય, ચિત્ર, સંગીત, શિલ્પ ઇત્યાદી લલિત કલાઓનું જ્ઞાન આપણી ભૂમિમાં ન હતું એમ માની લેશે નહિ. ભારતાદિ ઇતિહાસો વાંચો, આપણાં તંત્ર અને આગમના અથો વાંચો, તો તમને જણાશે કે આ કલાજ્ઞાનમાં આપણે એક સમય મોટી ચોગ્યતા ધરાવતા હતા. હાલની આપણી ક્ષમા અને સૌન્દર્ય-ભાવનાની અવનતિ દેખાય છે તે ધર્મની કેટલીક મધ્યકાલની રાજ્યકીય અવ્યવસ્થાને લીધે થયેલી છે. ગૃહિણીઓએ કલા અને સૌન્દર્યનો ભોગ કર્યો અને અને તેના પરિણામમાં વામાઓએ તે કલા અને સૌન્દર્યભાવનાનો આશ્રય લીધો અને અંતમાં ખોટા આશ્રયથી આશ્રિત કલા અને સૌન્દર્ય નીંદાવા લાગ્યાં કલા અને સૌન્દર્ય સ્વભાવથી જ પરમેશ્વરના અગમ્ય સ્વરૂપને હુદ્દિગોચર કરે છે. પરંતુ અનીતી અને અધર્મસાથે યુક્ત થવાથી તે કલા અને સૌન્દર્યનું અમૃત વિપતુલ્ય અને છે. આપણાં શકુન્તલ, ઉત્તરરામચરિત, વિગેરે અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળાં નાટકો વાંચો, અને તમને જણાશે કે ક્યાં આપણી શકુન્તલાનું નૈરુર્ગિક કલાનું જ્ઞાન, ક્યાં આપણી સ્ત્રીતાની યંચવટીની, ઇન્દ્રની પુરીને પછુ લાંછન લગાડે તેવી મનોહર પથ્થુકુટી અને તેની આગળ પાછળની ઉપવનની રચના, અને ક્યાં હાલના નાટકના સ્ત્રીપાત્રોની આદ્યરવળી પિકૃતકલા અને સૌન્દર્યની ભાવના અથવા ક્યાં હાલના જમાનામાં મોટા અંગલામાં રહેનાર જોડાંની અવ્યવસ્થાવાળા બગીચામાં ફરવાની યેષ્ટા !

માટે સૌન્દર્ય અને કલાની ભાવનાનો પ્રકર્ષ કરો, અને પ્રાચીન ઇન્દ્રિય અને કાવ્ય તથા નાટકોમાંથી મળતાં સાધનોની પરિશુદ્ધિ કરો. તે ઉદ્યોગ કર્યા પછી તમને હાલનાં નાટકો નીરસ લાગશે, અને ઉત્તમ કલા અને ભાવોની ગુંથણી શી રીતે શબ્દાર્થદ્વારા અથવા ચિત્રદ્વારા અને શિલ્પ બદાર પાડી શકાય છે તે બતાવવા તમે સમર્થ થશો, અને તમારા ગુંઠસંસારને કંઈક રસિક બનાવી તમારા “બજેત્રા બજેત્રા” પતિ અથવા ભાઈ ભાંડુને ધરમાં પેસનાં રિતોદ્વેષિકામાં પેદા દેહ તેવું બાન કરાવી શકશો.

બીજા આશ્રમમાં પ્રથમ પાદતરીકે ભાર્યાધિકાર સિદ્ધ કર્યા પછી, અને તમારા પતિના અર્થ અને કામમાં વધાર્થ સહચરી મયા પછી તમારે તે આશ્રમના બીજા પાદમાં જન્યધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તમને કદાચ શંકા થશે કે ભાર્યા અને જન્યામાં શો ભેદ છે? અને પર્યાય શબ્દો છે. હા પર્યાય શબ્દો છે પણ રહસ્યાર્થમાં ઘણો ભેદ છે. સ્ત્રી, પતિના, વામા દત્ત્યાદી સ્ત્રીવાચક શબ્દો છે, પણ એક જ અર્થ સાથે લિંગ ભાવેનો તે યોગરૂપિતા બલથી (અર્થાત્ વ્યુત્પત્તિબલથી) પ્રભોષ કરે છે. પ્રથમ જણાવ્યું તેમ જે ગૃહિણી પતિના અર્થ અને કામનો નિર્વાહ કરનારી હોવાથી અને સંસારસૂત્રની ચાલક હોવાથી બરણપોષણને યોગ્ય હોય તે જ ભાર્યાપદના અધિકારવાળી છે, તેમ જે ગૃહિણી ધર્મ અને મોક્ષ સાધનમાં સહચરી થનાર હોય, અને જેમાં પતિ પોતે પુનર્જન્મ પામે છે (જાયતેઽસ્યાં પતિઃ પુત્રરૂપેણ સ્વરૂપાનુભરૂપેણ વા) તે જન્યા પદના અધિકારવાળી છે. ધર્મની બે શાખા તમારા જાણવામાં સારી રીતે છે. એક શાખા પ્રવૃત્તિરૂપ છે, અને બીજી નિવૃત્તિરૂપ છે. પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મમાં સહચરણ કરી આ સંસારના મનુષ્યકણ, પિતૃકણ, અને દેવકણને નિવૃત્ત કરાવવામાં જે ગૃહિણી સહાયક થાય છે, તેમાં અખંડ સહચરણબલથી પતિનો આત્મા પુત્રરૂપે અથવા ધર્મતત્ત્વના વિશદ અનુભવરૂપે અવતરે છે. તેવી ગૃહિણી પતિના જીવતા આદર્શરૂપ હોય છે, અથવા તંત્રકારો રમણીય ભાષામાં કહે છે તેમ પતિની “પ્રાણનાડી” હોય છે. જેમ પ્રાણનાડી-

વિનાનું શરીર જીવતું ગણાતું નથી, તેમ આવી જાયાના સહચરણથીજ તેમના પતિએ વસ્તુતઃ જીવે છે. આ રહસ્યને લક્ષમાં રાખી તંત્રકારો શિવની પ્રતીતિ શવરૂપે કરી પ્રાણપ્રદાત્રીરૂપે શિવને-પાર્વતીને-જણાવે છે. આ ધર્મિક કલ્પનામાં ઉત્તમ જાયાને “પ્રાણનાડી” રૂપે શી રીતે સચવતી તેની ભાવના સ્પૃશ્યાં વિના રહેતી નહિ.

નિવૃત્તિરૂપ ધર્મના આચરણમાં અર્થાત્ શમદમાદિ સંપત્તિની પ્રાપ્તિમાં, અને મોક્ષના રક્ષાત્ ઉપકારક શ્રવણાદિ સાધનમાં જે ગૃહિણી પોતાના અદ્ભુત મનોબલ અને અધ્યાત્મબલથી સહાયક થાય છે તે સર્વોત્તમ જાયા પદની અધિકારિણી ગણાય છે. આવું જાયાપદ વિદ્વત્સંન્યાસ લેતી વખતે શ્રીયાશ્રવણને મૈત્રેયીમાં ઉદય થયેલું જણાયું હતું. સર્વોત્તમ ભાર્યારૂપે બનેલી કાત્યાયની અને પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મમાં સહાય કરનારી મૈત્રેયીરૂપ જે ગૃહિણીઓમાં ધનાદિની વહેંચણી કરી જ્યારે શ્રીયાશ્રવણ પ્રવજ્યા યોગ લેવા તત્પર થયા ત્યારે મૈત્રેયીએ પૂછ્યું—ભગવત, આ સધળી પૃથ્વી ધનથી ભરેલી પ્રાપ્ત થાય તો તે વડે અમૃતભાવ પ્રાપ્ત થતો દર્શો?” શ્રી યાશ્રવણે ઉત્તર આપ્યું—વિત્તવડે અમૃતત્વની આશા રાખવી ખોટી છે.” મૈત્રેયીએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે જે વડે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય તેનાં મને જ્ઞાન કરો. શ્રીયાશ્રવણે જાણ્યું કે મૈત્રેયીમાં પોતાની અત્યંત પેરાન્નભાવના પુનર્જન્મને ધારણ કરી રહેલી છે, અને તે પોતાનું અધ્યાત્મપ્રતિબિંબ છે. આથી તેમણે અત્માત્માનુભવ મૈત્રેયીને અત્યંત બોલ પદ્ધતિથી કરાવ્યાનું શસ્ત્રમાં વર્ણન છે, અને ત્યાર પછી મૈત્રેયી યાશ્રવણની પ્રવજ્યા યોગમાં સહચરી થયાનું પ્રતિપાદન છે. પ્રિય બહેનો! તમારા દંપતીયોગની-જાયા પદની-આવી પરાક્રમી જ્યાં મુંઘી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તમારા કર્તવ્યની સમાપ્તિ થઈ છે એમ માની લેશો નહિ. આવો સર્વોત્તમ જાયાપદનો અધિકાર દક્ષની (હાપણની) દીકરી છતાં ભગવતી સતીને પોતામાં જાગ્રત્ થયેલો નહિ જણાયાથી પોતે સ્વતઃ પ્રાણત્યાગ કરી “ઉમાદેવતી” રૂપે અવતર્યાની આપણી પૌરાણિક ગાથા તમો જેઓ ગારી વ્રતાદિ કરો છો તેમને અજાણ નહિ હોય પણ તે વ્રત કરતા છતાં, અને ગાથાને જાણતા છતાં તમારી બુદ્ધિમાં કદાચ આ રહસ્ય નહિ સ્પૃશ્યું હોય તો તે સ્પૃશવવા

મારો આ પ્રભોધ છે. દેહયોગ અને મનના યોગકરતાં દંપતીઓમાં અધ્યાત્મયોગ ચઢીઆતો છે. સત્તીએ પતિસાથે દેહયોગ અને મનનો યોગ સાધ્યો હતો પરંતુ અધ્યાત્મયોગની ભૂમિકામાં પતિના સમાન થયાં નહતાં તેથી આ વ્યાખ્યાનના આરંભના મંગલના પહેલા પાદમાં વર્ણવ્યા મુજબ પોતાના પતિના સમાન સાંદર્યાવાળાં તે થયાં હતાં એટલે તેઓ પણ શક્તિશીખર બન્યાં હતાં તો પણ બીજી પાદમાં વર્ણવ્યા મુજબ સંસારસંતાપનું શમન કરનાર શ્રી સદાશિવના સમાન અમૃતભાવને પ્રાપ્ત થયાં નહતાં. તે “સુધાનદી” પાણું પ્રાપ્ત કરવાનું ભાન અને પોતામાં હજી માત્ર પતિ સાથેનો દેહયોગ અને મનયોગ જ જાગ્યો છે, પણ અધ્યાત્મયોગ જાગ્યો નથી એવી પ્રતીતિ દક્ષપ્રજ્ઞપતિના યજ્ઞદંડના પ્રસંગે તેમનામાં જાગ્રત થઈ હતી, અને તે અધ્યાત્મયોગને અનુકૂલ શરીર, મન અને પ્રાણનું આલંબન મેળવવા એમણે સ્વેચ્છાથી પોતાના પ્રાણનું કિત્કમણ કર્યું હતું, અને હિમાચલને ત્યાં ઉભાનો દેહ ધારણ કરી રહ્યાં હતાં, ત્યાં તેમને પૂર્વજન્મતિરમ્ભિ અને યોગબલની અનુકૃતિ જન્મસાથેજ અભિવ્યક્ત રહી હતી અને સધળી બાલચોટા પણ શિવને વરવાની તાલાવેલીમાં થયાં કરતી હતી, અને આખરે આશ્વ તપશ્ચર્યા કરી અત્યંત નિરુદ્ધ દશામાં રિયત થયેલા મહેશ્વરને નમણે ડગાવ્યા, મહેશ્વરની સધળી પ્રેમપરીક્ષાની કસોટીએ ચઢી ઉતર્યાં અને આખરે સદાશિવનાં પત્નીરૂપે બની અખંડ અધ્યાત્મ-યોગનાં સહચરી થયાં અને તેના પ્રત્યક્ષ નિદર્શનતરીકે સધળાં જીવ આગમો અને તંત્રા-શિવ પાર્વતીના સંવાદરૂપે-અઘાપી વિધમાન છે.

પ્રિય ભાગિનીઓ ! તમારા ત્રીજા અને ચોથા આશ્રમની ભૂમિકાઓ આ પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ અને નિવૃત્તિરૂપ ધર્મમાં તમારા પતિનાં સહાયક થવામાં રહેલી છે. સારાંશ વ્યવહારમાં ‘અણુધડ’ મંસારને સુધારવાનું તમારું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, વિદ્યા અને કલ્પ આપણી શિષ્ટ મર્યાદાનું પાલન કરી પ્રાપ્ત કરી તેનો આપણા જન-સમાજમાં પ્રસાર કરવાનું તમારું બીજું કર્તવ્ય છે, અને તમારા પતિના અર્થકામની સિદ્ધિમાં સહાયક થઈ ભાર્યાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનું તમારું ત્રીજું કર્તવ્ય છે. ત્યાર પછી પરમાર્થ ભૂમિકામાં તમારે

ધર્મ અને મોક્ષસ્થિતિમાં પતિના યથાર્થ પ્રતિબિંબને ધારણ કરી જ્ઞેયાપદ પ્રાપ્ત કરવાનું ચોથું કર્તવ્ય છે. જેમ તમારા પતિ મહોપરીત ધારણ કરી રહે છે, તેમ તમારે (૧) પત્ની અધિકાર (૨) ભાર્યાવિકાર અને (૩) જ્ઞયાવિકારની ત્રિસૂત્રી મંગલસૂત્રતરીકે કહે રાખવાની છે, આ ત્રિસૂત્રીનું મંગલસૂત્ર તમને તમારા શ્રેયઃસાધક અધિકારીવર્ગની સ્ત્રીઓની લક્ષ્યભૂમિકાનું વારંવાર સ્મરણ કરાવે. એવી શુભાશીર્વા મારી વાણીને હું અંતર્મુખ કરું છું.

નર્મદાશંકર દેવ મહેતા.

॥ ૐ શ્રી ॥

કીર્તનો.

શ્રીસદ્ગુરુવાગમાહાત્મ્ય

પદ ૧.

(જય શ્યામસુંદર મુખકારી રે, એ લય.)

જય સદ્ગુરુવદનચિહ્નાચિરિરે, જય અમૃતવર્ષિણિ વાણિ !
જય અમૃતવર્ષિણિ વાણિરે, જેને સેવે ઋષિમુનિધ્યાનિ.
નવજીવનમય કરી દે જેની, જીવનવલ્લિ કરમાણીરે. — જય
જેના આસ્વાદનથી ઉદ્ધરે, મંદધી પામર પ્રાણીરે; જય.
નવઉત્સાહતણું ભલ અંતર, સહજે આપે આણીરે; જય.
નાથમાત્ર ટાળીને ઉરના, આપે શાંતિની દહાણીરે; જય.
તુજને શ્રવણ કર્યું એ અમ જીવનની સાચી કમાણીરે; જય.
શ્રવણથી અનુભવમાં આવી ઠર, યાચીએ એ દયાણિ ! રે, જય.

પરાર્થ જીવિત પુરુષોનું જીવન ધન્ય છે.

પદ ૨.

(જીવનના જીવનનું જીવન, એ લય.)

ધન્ય ત્રિજીવનમાં તેનું જનન, સ્વાર્થથી ઉપરતિ પામી મન,
છે વિશ્વે જેનું પરાર્થ જીવન.
અનુપમ રસભર્યું એહ જીવન, ન લૌકિક, એ તો દેવી મુજન.
એવા એક જીવનથી અનેક જીવન વાસ્તવ જીવન પામે,
જઠ ને શુષ્કસમાં હૃદયે કંઈ, નવપલ્લવ થઈને જામે,

વિશ્વ આ નિશ્ચય પરિણામે, પરાર્થ જીવિતને શિરનામે.—
 આપે અમરરસથી બની રસબસ, ઇતરને સુખરસ પીવડાવે,
 સ્વાર્થપરાયણ નિજ સુખસાધક ભાવ સંકુચિત ના દાવે,
 તેહ ચંદનતરુસમ કહાવે, દિવ્ય પરિમલ નિજ પ્રસરાવે;—
 પોતાનું ત્યજી, પરનિજ સમજી, અલોકભાવ પ્રકટ કરતાં,
 ભાગ્યશાલી નર, સંસૃતિસાગર-થી તારીને પછી તરતા,
 આચરણ મુસેવ્ય આચરતા, અન્યમાં પ્રભુતાને ધરતા;—
 નિજથી જો કોઇ, સુખી ન શકયું થઇ, વ્યર્થ જીવિત તેનું બાણ,
 પરાર્થ જીવન, બન્યું ન ક્ષણ પણ, પુરુષ નહિ પણ તો પહોણ,
 ત્રાત આ દૃષ્ટિએ અણો, પરાર્થી થઇ મોજ માણો;—

શ્રી રૂઢી અનુગ્રહપૂર્ણ દૃષ્ટિની રૂઢાવાળા સાધકની
 તદર્થ શ્રી રૂઢપ્રતિ પ્રાર્થના.

પદ ૩.

(પુલની પાંખડી લો પ્રાણ, એ લય.)

અમીલરી આંખડીનું પાન,
 છે જો મુજ જીવનદહાણ. અમીલરી૦
 અન્ય લલે ધન વૈલવ ઇચ્છે, માગું ન તેવું દાન,
 રનેહપાન દૃષ્ટિનું કરાવી, પરિતૃપ્ત કર પ્રાણ, અમી૦
 તુજ અમૃતદૃષ્ટિ મુજ હરતી, લયમાત્ર પગિત્રાણ.
 ભુરકી ભયાં તુજ નયન નચાવી, હરી લે મારું લાન અમી૦
 લલે બીજને દે ને માજે, વિધવિધ અનુપમ જ્ઞાન,
 પણ મુજ પ્રતિ તો કરજે નયનની, ભાવભરી કંઈ જ્ઞાન; અમી૦
 સર્વ મળ્યું મુજને હું માનીશ, (જો) ધરીશ આ વિનતિધ્યાન,
 તારા કૃપાકટાક્ષઉપર તો, મુજ જીવન કુરખાન; અમી૦

શ્રી ઇષ્ટવિરહાલાપ.

પદ ૪.

(ઇષ્ટર કયાં અમો શોધું, એ લય.)

ધડી ધડી વિરહ પ્રભુનો અંતરે કંઈ અનવધિ સાલે,
અનવધિ સાલે, તપે તનુ વિરહની જગણે,

ધડી ધડી અનવધિ સાલે.

અણુસમણુઅગળ રાખીએ, મુખ હસતું અણુચાહ્યે,
આંસુ છૂપાં નયનોથી કદી કદી વહી જતાં ગાલે; ધડી૦
પ્રભુવિણુ ભરાતો હૃદયમાં કુમો નકી ખાણે,
એ હૃદયને પ્રભુવિણુ અરે કેા પાંખમાં ખાલે. ધડી૦
કહેતાં ખીજને ઉલટી તે તો, મૂર્ખતા ન્યાણે,
અણુઅનુભવી એ સ્થિતિ ન સમજી શકે કેા કાણે ધડી૦
રનેરૂંથી બાંધ્યાં વહાલે ને ત્યજી દીધાં વહાલે,
વિધિએ લખ્યા શું વિરહ રે રે! કડિન આ લાલે; ધડી૦
સધણુંય છે પણ પ્રભુવિના તે શન્ય સરભાણે,
રસિયા વિના રસિઅહૃદય, કેા સંગ જઈ મહાલે; ધડી૦
ઉંડાણથી વૃત્તિ સઉમાં, નિરસતા લાણે,
અંતરનું મૂળ સુકાય, કયાંથી વૃક્ષ પછી ફાલે; ધડી૦
સઉ રસ ગયો. સઉ કસ ગયો, ફળ પુલ ન કેાઈ ડાળે,
છે દેખવારૂપ આ જીવન, તે પણ હવે ચાલે. ધડી૦
એ જીવનનાથ કરે કૃપા તો, જીવન ઉગ્મણે,
નહિ તો નિરર્થક આ જીવનને, ફીલશે ઓગાળે. ધડી૦

અંતરની અશ્રદ્ધાથી વાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં સ્વભાવથી યતા મેદો.

પદ ૫.

(લાવણી.)

અશ્રદ્ધા યતાં ગુરુપ્રતિની કૃતિ કેમ બદલાયે,
તેના સ્વરૂપકેરૂં ચિત્ર અહિં, કિંચિત્ ચિત્રણે.

શ્રદ્ધાથી લાંબા શિષ્યસહ, સાષ્ટાંગ હોય થાતા,
 અદુકડા સાષ્ટાંગ થાય પછી પણ ભાગી જાતાં.
 ધુંટણીયે પડી નમન થાય પછી, માત્ર 'કેડ નમતી,
 પછી માત્ર હાથ જ જોડાતા, (એ) અશ્રદ્ધાની કૃતિ.
 'હાણ' નું 'હા' થાય પછીથી ડોકું ધૂણાવાતું,
 'આપ' બોલવું જૂનાઈ જઈ પછી 'તમે' જ બોલાતું.
 અચ્યુત્યાનસહિત ગુરુને ઘટે માન દેવું,
 (પણ) એ ત્રણ વખત ગુરુ ઉઠે તો (પછી) ગમે બેસી રહેવું.
 શ્રદ્ધા વિનયથી જનને ગુરુની પાસે બેસાડે,
 અશ્રદ્ધા મર્યાદા ત્યજવી, કડીક ક્ષુવાડે;
 વાણીમાંહિ વિવેક રહે નહિ, ગમે તેમ બોલે,
 હાહા ફીફી ફરી ચઢાવે, ચિત્તને અગડાવે.
 ગમે તેમ હસકું વહતાં પણ ન જ સંકોચાયે,
 નેત્રાદિ અવયવના ભાવે, પણ અવિહિત થાયે.
 અંતરના કચરોને કૃતિમાં કાઢી જાતલાવે,
 પોતાની કિમત તે પોતે, હલકી અકાવે.
 અશ્રદ્ધાળુ મતિ કમે પછી ગુરુટીકા કરતી,
 તેથી આગળ વધી પછી નિંદા પણ ઉચ્ચરતી.
 ગુરુને પણ કંઈ બોધ આપવા—તણા પ્રયત્ન કરે,
 પ્રથમ મર્મમાં પછી સ્પષ્ટ પણ, કહેતાં તે ન ડરે.
 ગુરુમાં માનુષભાવ નિરંતર અધિક દૃઢ કરતો,
 ગુરુથી સ્તમ, પછી ગુરુથી અધિક તે પોતાને ગણતો.
 સખ્યભાવ ગુરુથી બાંધે પછી જરા વહે વાકા,
 આગળ વધનાં 'હું ગુરુનો ગુરુ' ધરે એમ કાંકો.
 ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન ગ્રહેવાની બુદ્ધિ છોડી,
 ગુરુ સાથે સમભાવ મચીને, કરે જ્ઞાનગોળિ.

“ આપણુ છઈએ આવા ” આપણે કરવું જોઈએ આમ,
એ આદિ વચનો કહી સાથે, ગુરુનું ગણતા નામ.
હલકી બૂમિમાં ગુરુની સાથે, થઈ રહે ગુરુસમાન.
ગુરુ વાત જરી ઉચી કરે ત્યાં (તે) કરે બુદ્ધિ નિજ મ્યાન.
ગુરુની સમીપ રહી કહાપિ, સમિચિંતન ન કરે,
પાછળ ગુરુને દોષ દીયે કે, ગુરુ કંઈ બેધ ન હે ;
વિષય વાતને પલટી ગુરુ કંઈ સમિચિંતન કાઢે,
મૌન. રહે, કાં કંઈ નિમિત્તથી કરે પલ્લાયન તે.
અથવા ગુરુને ગાહુ ડાહ્યા લહી મનથી મંદ હસે,
અશ્રદ્ધાવિષ જાણે વ્યાપ્તું, તેની નસે નસે,
આ વિણ અનેક વર્તન અશ્રદ્ધાને લઈ ચાતાં,
સાવધ શ્રદ્ધાળુ જન તેવું, કરતાં હર ખાતા.
શ્રદ્ધાની કિંમત છે જેને તેણે શ્રદ્ધાન,
દોષ થવાના કારણથી ચેતી બનવું શાણુ.
શ્રદ્ધા તો સંપત્તિ ગણાયે, જે તે ખોઈ બેસે.
આધ્યાત્મિક ફલ શી રીતે તે જીવનમાં લેશે.
શ્રદ્ધાળુ રહી નિજ જીવનને, ઉચ્ચ કર્યા કરવું,
એ જ હાર્દ આ વચનનું સમજી સુકૃત્ય આચરવું.

હરિગુરુનું અધિક સ્મરણ કરવા મનમ પ્રવોધ.

પદ ૬.

(અનુપમ ભેટ આપીશ ખાળા, એ લય.)

હરિગુરુ એક લજ મન મારા, સિદ્ધાર્થ થશે સઉ તારા;—હરિ
સુખઆશ વિધવિધ ધારીને, તું વિષયમાં વહી જાય છે,
આનંદ અહેવા તું નિરંતર, બહિર્મુખ થઈ ધાય છે;

તું શાંતિ શાંતિ પુકારતું, શાંત્યર્થ કંઠીં અથગાય છે,
હરિભજનવિષ્ણુ પણ અન્ય કોઈ ઉપાયથી ન પમાય છે; સિં
ઘટકેરી ઝીણી ફાટમાંથી જેમ જળ ટપકી જતું,
આયુષ્ય તેમ વહે, ઘડી પછી તે થશે હતું ના હતું,
મહોડું વિકાસીશ તે વખત પણ કામમાં ના આવતું.
કર્યું જો હશે હરિસ્મરણુ તો તે તેવખત સુખ લાવતું; સિં
છે પ્રાણુ ત્યાં લગી પ્રાણુનાથ જરૂર તુજને લેટશે,
બાળ બહિર્મુખતાતણી જો સમજી સઘ સમેટશે;
છોડી બીજું ચિંતન હરિસ્મરણુ, તું લાવથી લેટશે;
તો બાણુ તુજ સ્વામિ તને નિશ્ચય હૃદયથું લપેટશે; સિં
ડરકુ બની શીદ જાય છે, શીદને વૃથા ગભરાય છે,
શિર છે સમર્થ શ્રી સદ્ગુરુ, તે આમ શું ભૂલી જાય છે;
તારક નથી દૂર, તારનારૂં, નાવડું તૈયાર છે,
તું ખેંસ એટલી વાર છે, પછી પાર—ખેડો પાર છે; સિં

उन्नत स्थितिण सत्वर पहुँचवा मूचन.

પદ ૭.

(રાજા અચો વતન તે પાંજે, એ લય.)

ક્યારે જશે સ્થિતિએ પેલી,
આ સ્થિતિ તો છે નિરાશ ભરેલી;
એ સ્થિતિમાં શુભ આશ રહેલી,
જ્યાં ન કશી મુશ્કેલી; ક્યારે
સુખવાદી જીવન નથી આહિં,
દિવ્યદર્શનો થાયે લ્યાહિં,
વૃત્તિ રહેતી માતેલી; ક્યારે

અહિં સંકલ્પો સ્વાર્થતણા છે,
 જીવકૃતખંધન આહિ ધણાં છે,
 સુકલત્વ-ત્યાં રહું રેલી; ક્યારે
 પેલો સ્થિતિમાં બોધની લહરી,
 ચિત્તસમુદ્રે ઉઠતી ફરી ફરી,
 જે અનુભવથી લરેલી; ક્યારે
 શુદ્ધ જીવન જે સહજ મળાનું,
 પ્રભુપદપ્રતિ જે મન આ પળાતું,
 પ્રાપ્ત થવી પછી સહેલી; ક્યારે

પુરાણ પુરુષને આંતર દેશમાં નિમંત્રણ.

પદ ૮.

(ઉરે મારે બેઠારે મારે પ્રાણજીવન, એ લય)

જુના આં જોગી રે, મારા દેશરો કંઈ આવજો રે જી.
 નવા નવા વેપ ધારી, જોગીના જોગ જોધ,
 તંમને લક્ષ્યો, તે ઉર નવ લાવજો. ઓ
 માનવ જીવન કરાં મૂલ્ય જુલાયાં રે,
 પાછા આવીને તે સમજાવજો, ઓ
 પરાયાપણાથી અમે જીમ્યે લદયા રે,
 અમમાં અમારાપણું લાવજો. ઓ
 સરીરનું નર વેચ્યું, ધન અને ધાન્ય વેચ્યું,
 અમને અમારું પાણું અપવાજો; ઓ
 વિચાર વેચાયા, મન ને હૃદય વેચાયાં રે,
 સમય ન કામો ન શુભાવજો; ઓ
 પિંડ વેચાયા અને, પ્રાણ વેચાયા રે,
 આથ તમારી કંઈ જાણાવજો; ઓ

તમારા જીવન દેશ જેવો અમ દેશ કરવા,
 (તમે) સાધન સાધેલાં તે સધાવજો. ઓ॥
 જુના ઓ જોગી ! ઉડી ગુહામાં^૧ ભરાયારે,
 ત્યાંથી આવીને રથ ગર્જવજો. ઓ॥

— — —

વિશુદ્ધ પ્રેમ એ નેત્રનું દિવ્ય અંજન છે.

પદ ૯.

(આંગણાં હોયરે રનેહીથી શોભનીયાં એ લય.)

આંજીયે આંખે પ્રીતિનાં અંજનીયાં,
 થાય રમ્ય જેથી લોચનીયાં, —આંજીયે.
 સમ સર્વત્ર વિલોકીએ, એક પ્રેમ ભરપૂર,
 નિરખીને તેમાંનું કંઈ, પ્રભુતાકેરું નૂર
 કરીએ હૈયાનાં રંજનીયાં;—થાય.
 વિશુદ્ધ દૈવી પ્રેમ એ, પ્રભુનું સ્વરૂપ અગમ્ય,
 તેમાં ભળી તદ્દરૂપ થઈ, પ્રેમ મંત્રનાં રમ્ય,—
 અંતરમાં કરીએ ગુંજનીયાં; —થાય.
 પ્રભુમય સ્નાને ભાળવું, નયનનું એ સ્વાર્થકય,
 અલેદભાવ લહાવતા, પ્રેમવડે એ શક્ય,
 એ તો પ્રભુનાં પૂજનીયાં; —થાય.

— — —

સ્વરૂપાનુભવ કરતી મતિને કેવો અનુભવ થાય છે.

પદ ૧૦.

(પિયુ પિયુ પુકારતીરે, એ લય.)

ગુરુ ગુરુ ઉચ્ચારતીરે, મતિ આ ઢળે સ્વરૂપની માંહ,
 સ્વરૂપમય સદા સહજ થઈ જાય, પૃથક્તા પછી કદી ન જાય.

હૃદયરૂપી ગુહામાં

અતત્વ ચિંતન ત્યાગીને, ઉંઘી ઉતરતી નય,
 વિકારમાત્રથી રહી અળગીને, તત્ત્વલલે સ્થિર થાય,
 તત્ત્વમય બની જતીરે, પછી જ્યાં અખંડ શાંતિ કમાય;-
 સ્વરૂપની દૃઢ ભાવનાથી, જીવત્વકુરુણ વિલાય,
 “સન્નિયત્ શિવરૂપ હુંજ છું,” એ અનુભવે લૂહાય,
 સર્વમાં ચિતિ દ્યુતિરે, વિલકી રહી એમ સ્પષ્ટ સ્મરણય;-
 તે સ્થિતિનો આનંદ શો, અહો! કયો ન કથાય, ;
 ઉપેન્દ્રશુરકરુણા થતામાં, સ્મરણ સ્થિતિ પલટાય,
 મતિ મટી મધ પતિરે, નિરંતર મલક મલક મલકાય;-

પોતાના ધામનું દર્શન કરાવવા શ્રી રૂઢને અભ્યર્ચના

પદ ૧૧.

આપનું ધામ બતાવો, ગુરુજી ! આપનું ધામ બતાવો.
 આપ વિહોણા રાખી અમને, શીદને નાથ ! સતાવો-ગુરુજી.
 આપના ધામમાં આવવા અહીંના, કર્મનું પાનું પતાવો;-
 આપના ધામના અમો પ્રવાસી, અધવચ નહિ અટકાવો;-
 બુલા પડેલા અમને સ્વામિ ! હવે અધિક ન બુલાવો;-
 આપના ધામના આપજ જાતા, માટે લેવા આપ આવો;-
 આપના ધામમાં રંક અમોને, આશ્રયનો દો લૂહાવો;-
 અમો યાત્રિને આપનું ધામ જ, સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઢાવો;-

રૂઢજાપ એ સર્વ દુઃસ્વોથી મુક્ત કરનાર સાધન છે.

પદ ૧૨.

(સાર આ સ સારમાં ન જોયો, એ લય.)

રૂઢતું જીવત્વ કેમ આપે ? હો કોઈ જાતા તો બોલજો,
 એક માત્ર ઇજનામળપે.

શુભ દર્શનની ભાવના ઉત્પન્ન કરવી રીતે સર્વ માંહિ બ્યાપે ?—હા.
સાધક ચિત્તનું ચાંચલ્ય છોડી, કેવી રીતે (સિત) કિયે
કરી સ્થાપે ?—હા.

અન્ય-માત્રકૃત કર્મના, સંસ્કાર શી રીતે ઉઠાવે ?—હા.
હર ઘડી ઉઠતા અવિહિત ભાવના, કેમ કરી મૂળને જ ચાપે ?—હા.
બાહ્યવિષયમાં વહેતા મનપર, નિશ્ચયની છ.પ કેમ છાપે ?—હા.
અન્યદ્વામાં ઉઠતા અંકુર, કેવી રીતે મૂળમાંથી કાપે ?—હા.
સદ્ગુરુ સાચો અનુશ્રવ કરીને, કલ્યાણ કેમ કરી આવે ?—હા.

“ ભલાઈ કર ભલા હોગા. ”

પદ ૧૩.

ગજન.

ભલાઈ કર, ભલાઈ કર, અરે ચો અરે! દુનીયામાં,
ભલાઈ વિષુ કહેને સાર શો સંસાર આખામાં.
અરે આ ઝાડને આ પહાડ-જો! જો! બાંખ ખોલીને,
કરે કેવી ભલાઈ એ, ન એકે શબ્દ-ખોલીને
ભરી દેલત ખજાનામાં, પવન રાખે તું માથામાં,
ભલો થઈને જરા તો ભર ભલાઈ એ ખજાનામાં.
પ્રભુ નહિ પૂછશે જે કેટલી કીધી કમાઈ તે,
પ્રભુ તો પૂછશે જે કેટલી કીધી ભલાઈ તે.
પૂછે પ્યારો ન બાંખા કેટલા કિલ્લા હરાઈ તે,
પૂછે એ કેટલીને કેની લીધી તેં દુવાઈ તે.
ન જોતા એ વિભવ તારા, પરંતુ એ જુએ તારા,
સીતારામાં ભલેઈના, અજગતા કેટલી તોરા.
સહ કાઈ બોલીયા પ્રશ્ન, તને સુપદેશ દે સોંપા,
લક્ષ માવા મહે તો તો, “ભલાઈ કર ભલા હોગા.”

અન્યને સુખી કરવામાં જ જીવનનું સાર્થક્ય છે.

પદ ૧૪.

(જીનું તો થયું રે દેવળ જીનું તો થયું, એ લય.) .
 શાનું જીવ્યું રે, જગમાં શાનું જીવ્યું, .
 કોઈને સુખીયાં ન કીધાં તો તો શાનું જીવ્યું.
 લલો બહુ લણીયા ગણીયા, ધન ધામ પામ્યા;
 સુખી ક્યાં નિષ્ઠુ તે સહપર પાણી ફેરવ્યું; કોઈને
 નિજનાં થઈને એ સંગી રહ્યાં કષ્ટ રહેતાં,
 મનને મગજ તો બધું વ્યર્થ કેળવ્યું; કોઈને
 માનવજન્મ જાણે અન્ય સુખાર્થે,
 જાતે સુખને તો શ્વાને પણ લોગવ્યું; કોઈને
 ધન્ય તે જનને (જેણે) સુખી કરતા ખીજને,
 કષ્ટ સહ્યું તે માન્યું સુખ મેળવ્યું; કોઈને
 સાચો દયાળુ જગમાં એક જ જાણે,
 પરને દુઃખી જોઈ જેનું હૃદય દ્રવ્યું; કોઈને
 પરમ પ્રસાદ પ્રભુનો, પામતો તે તો,
 નિજ ભોગ કઈને પણ પર દુઃખ ખેરવ્યું; કોઈને

ઈશ્વરની અકલ કલા.

પદ ૧૫.

(રે ભંસરીયકી વનમાઢી, એ લય.)

એ અટપટી કળા કંઈ તારી,
 કળી ન શકે કોઈ ત્રિકાળદર્શી,
 ત્યાં મતિ કોણ અમારી ? એ
 શેલડી સરખી, માનવજીવન-

કેરી ગતિ અતિ ન્યારી,
 આગળ મધુરી અમૃતસભરી,
 એ જ પાછળથી ખારી;   એ૦
 કસ્તુરી કાળી, (પણ) સુગંધવાળી,
 કીધી મનહરનારી,
 ઉપરથી જડસમી, પણ ઉર રસભરી,
 કરી કંઈ તે સન્નારી;   એ૦
 અગમ્યસરખી, લીલા નિરખી,
 જઈએ તુજપર વારી,
 જગત્પાણી, સમતઘટપટી,
 નાથ ! કરી બલિહરી;   એ૦

શ્રી સદ્ગુરુશરણ પ્રયત્નના માર્ગને સુગમ કરનાર છે.

પદ ૧૬.

પ્રયત્નના પંથે રે, નિરાશાના ખડક ઘણાં,
 દુસ્થી દેખાયે રે, દુઃગર એ તો રળીયામણ.
 ઉપરથી દેખાય સરલ પણ, એ તો વક્ષમી વાટ,
 આગળ વધતાં કદી કદી તો દે-ખાય ન ઘર કે ઘાટ,
 આસપાસ ત્યાં જોતારે, દુઃખમાં રહે ન મણા; પ્રયત્નના૦
 “હુમણાં સિદ્ધ કરીશ આ યત્ન હું,” પહેલાં હાજે એમ,
 પશુ ડગલાં જેમ આગળ ભરીએ, સમજાયે તેમ તેમ,
 કામ ન સહેલું એતો રે, આવવાના લોહના ચણા; પ્રયત્નના૦
 દેખાયે કલ્પનાનેત્રથી, સઘળી વાતો સહેલ.
 પરંતુ વાસ્તવ યત્ન નથી એ, મનરંજનના ખેલ,
 એ તો દળવાનાં રે, લીનાં ઘઉંનાં દળણાં; પ્રયત્નના૦
 મેળવવા ધારેલી સિદ્ધિ, પ્રથમ જણાય નજીક,

પણ કટિ કમ્બીને જેમ જેમ થાયે, પ્રયત્ન અધિકાધિક,
તેમ તેમ દૂર ભાસેરે, સિદ્ધિ મંચિરમાંગણા;—પ્રયત્નનાં
અદ્વૃશુરુઅનુગ્રહને સદ્ગુરુઠળ, પણ જો હોયે પ્રાપ્ત,
અહજ પ્રયત્ને સિદ્ધિ મળતી, છો હોય કષ્ટઆપ્ત;
માટે અનન્ય ભાવે રે, રહેવું શરણે નૃહરિતાણા; પ્રયત્નનાં

વ્રહ્મની ઉપાસના કરવા પ્રવોધ.

પદ ૧૭.

(જાઓજી રાજ તમથી હારી, એ લય.)

સાચો થા બ્રહ્મનો ઉપાસી
એ સંસ્મૃતિવાસિ ! સાચો

થઈશ ન તું કેદાધ્યાસી,
કે ત્રિપયવિલાસી સાચો

ભગવાં પહોંરીને ભલે થઈશ ના સન્યાસી,
સધગું ત્યાગીને ભલે થઈશ ના વનવાસી,
પણ અંતરથી તું નિરંતર રહો ઉદાસી,
થા ભવપ્રવાસી સાચો

બ્રહ્મના દર્શનની વિણ વૈરાગ્ય તો આશા શી ?
ત્રિપયત્રિરાગ વિણ કેમ થઈશ તત્ત્વબ્યસી ?
અભ્યાસ વિના કદિ બ્રહ્મ શકાય ન ભાસી,
જો ! કયાસી કયાસી, સાચો

બ્રહ્મનું દર્શન ટાળે સદા જનિમૃતિક્ષી,
સદજ સ્વાભાવે થાયે ત્રિધિઓ રુઢ દાસી,
ઝટ બ્રહ્મનું દર્શન કરવા થા ઉર્લંઘાસી,
જે છે સુખરાશિ, સાચો

ઇષ્ટાનુગ્રહનું ખાનન કરનાર અંતઃકરણના સોપાલંબ ઉદગાર.

પદ ૧૮

(વાહરે લટકો મેં જોયો તમારો, એ લય.)

છાના રા' ખધું જાણી મૂક્યું છે,
 'છેટા રા' એ તો જાણી મૂક્યું છે,
 જાણી મૂક્યું છે, ખધું નાણી મૂક્યું છે; છાના
 કંઈક કળથી આણ્યો મને પણ,
 દળદર હજી માઈં કંઈ ન પુક્યું છે; છાના
 ધણી થયા પણ ઘરના ઢોરનું,
 પૂછ્યું ન, ખધું કે આતે ભુજ્યું છે; છાના
 કરગરી કરગરી કહ્યા કર્યું પણ,
 તમારા મનથી તો ગમેદું ભુક્યું છે; છાના
 કહેવાનું હજી બાકી રહ્યું શું,
 કહી કહીને માઈં માથું દુખ્યું છે; છાના
 બાલી બાલીને હાંફ ચલી છે,
 બોલવું પણ હવે નેવે મુક્યું છે; છાના
 મારો કે તારો હાથ તમારો,
 ઢોર આ તો તમને વેચાઈ ચુક્યું છે; છાના

હૃદયમાં જડ વિવિધ અનુભવ લેવા મનને ઉપદેશ.

પદ ૧૯.

(ગાન મધુરાં કંઈ ગા, એ લય.)

હૃદયસરે જઈ નહા, પ્રિય મનવા ! હૃદયેસરે જઈ નહા,
 એ સરવરનાં જલ અતિ મીઠાં, તેમાં રસબસ થા.-
 કમલ સુકોમલ ત્યાં કંઈ ખીલ્યાં, જજે ગંધ ગ્રહેલા;-
 ચિત્તાકર્ષક ગાન થતું ત્યાં, ધર તું તન્મયતા;-

અન્યાશ્રયી સાધકના ઉપાસ્યપ્રતિ ઉદ્ગા

પદ ૨૧.

(અમે સઉ એક ઝાડની ડાળ—એ લય.)

અમે પ્રભુ ! એક આપના દાસ,
 આજ અવનિળે એક થાય પણ, ત્યજ્યો ન એ વિશ્વાસ
 અન. ઉપાસ્ય ભલે ને અનવધિ સિદ્ધિપ્રદાતા હોયે,
 આપ ભલે ને અનવધિ દુઃખો, અમને આપો તોયે;—અમે
 અન્યને ઉપાસી, ઇશ્વરસરખો, થાય ભલે એક જંતુ,
 સિદ્ધિરહિત અમે સઉ વિશ્વે, રહીએ ભલે, પરંતુ;—અ
 અદ્ભુત બળ કે શક્તિ અદૌષ્ટિ, શકે અ ય કે આપી,
 ભલે શક્તિ કે બળહીન રાખો, અમને નિત્ય, તથાગિ;—અમે
 સંસૃતિસાગરમાંહિ તવ પદનાવધિયે અમે બેઠા,
 આપને અધીન છઈએ, તારો, અથવા પાડો હેઠા;—અમે
 અમ કલ્યાણનિકેતન બાણી, આપનો આશ્રય લીધો,
 સુખ વ દુઃખ જેવાનો તમને, પરવાનો અમે લીધો;—અમે
 પ્રયા આપના કેટિકલ્પે અન્યતણા ન થનારા,
 નરહરિ સ્વામિ! કોહુ ટેક અમ, આપ જ ભાવનારા;—અમે

નેત્ર ણ હૃદયગતમાવોનું દર્પણ છે.

પદ ૨૨

(શુદ્ધસ્થાશ્રમનો શોભા સઘળી, એ લય)

લલિત જીવનની હૃદયલલિતતા લોચનથી સમજાય,
 એ લોચનમાં લલિત ઊર્મિના, પ્રાણ પ્રકાશિત થાય (૩)લ
 એ લોચન કંઈ હે.ય પસિલાં, નિર્મલ મનહરને હરખીલાં,
 પ્રસન્નતા રહેતી તે માંહ, શાંત સુધારણા ઝરે સદાય; એ

